

A Delphi Study on the Issue of Suffering from the Perspective of the Quran

Alireza Zarnoosheh Farahani¹

Mohammad Sharifi²

Bahram Saleh Sedghpour³

MohammadMahdi Shahmoradi Fereydooni⁴

1. Ph.D. Student, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

alirezazarnooshehfarahani@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0003-9962-2685>

2. Associate Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Yazd University, Yazd, Iran. (Corresponding Author).

m.sharifi@yazd.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0002-5127-5042>

3. Associate Professor, Department of Psychology and Educational Sciences, Faculty of Humanities, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran.

sedghpour@sru.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0002-3251-2567>

4. Associate Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

mm.shahmoradi@umz.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0001-5823-4211>

*Scientific
article*

Received:

2024-10-18

Accepted:

2025-02-11

Keywords:

Suffering,
Adversity,
Quran,
Human,
Faith,
Resilience.

Abstract: Suffering is an undeniable and significant reality in human life, which throughout human history has drawn the attention of thinkers and prompted various analyses. Attaining a codified Islamic theory regarding suffering requires a deep and methodical study of the Holy Quran and other foundational Islamic texts. The aim of the current article is to understand the issue of suffering from the perspective of the Quran. This research uses a mixed-methods (qualitative-quantitative) research approach. After studying the Quran and extracting propositions related to the issue of suffering through theoretical sampling, 600 concepts were identified using open coding techniques, and these concepts were converted into a questionnaire. This questionnaire was then administered in two rounds using an exploratory Delphi survey to 23 experts in Quranic studies, along with some sociologists and psychologists who were selected via snowball sampling. To analyze the data collected from the experts' questionnaire for the purpose of categorizing their perspectives, Q-factor analysis, which categorizes the respondents, was used, and ultimately the most prominent concepts surrounding the issue of suffering in the Quran were determined. The results of this research indicate that otherworldliness, suffering and adversity, true faith, social ethics, and resilience are the most emphasized concepts in the Quran. Helplessness and well-being are also introduced as two paths for confronting suffering. By presenting a comprehensive model of the Quran's perspective on the issue of suffering, this research can be useful for researchers, religious scholars, and counselors in the field of religious psychology.

DOI:

10.22051/tqh.2025.48651.4285

publisher

Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran

مطالعه دلفی درباره مسئله رنج از دیدگاه قرآن

علیرضا زرنوشه فراهانی^۱ محمد شریفی^۲

بهرام صالح صدق‌پور^۳ محمدمهدی شاهمرادی فریدونی^۴

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
alirezazarnooshehfarahani@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0003-9962-2685>
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. (نویسنده مسئول)
m.sharifi@yazd.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0002-5127-5042>
۳. دانشیار گروه روانشناسی و علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.
sedghpour@sru.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0002-3251-2567>
۴. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
mm.shahmoradi@umz.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0001-5823-4211>

چکیده: رنج حقیقتی انکار ناپذیر و مهم در زندگی انسان‌ها است که در طول تاریخ بشریت است که توجه اندیشمندان را معطوف خود ساخته است و تحلیل‌های گوناگونی پیرامون آن ارائه شده است. دستیابی به نظریه مدون اسلامی در خصوص رنج، نیازمند مطالعه عمیق و روشمند قرآن کریم و دیگر متون پایه اسلامی است. هدف مقاله پیش‌رو شناخت مسئله رنج از دیدگاه قرآن است. در این پژوهش از روش پژوهش ترکیبی (کیفی-کمی) استفاده شده است. پس از مطالعه قرآن و استخراج گزاره‌های مرتبط با مسئله رنج به روش نمونه‌گیری نظری، با استفاده از تکنیک کدگذاری باز، تعداد ۶۰۰ مفهوم شناسایی و این مفاهیم به پرسش‌نامه تبدیل شد. سپس این پرسش‌نامه با روش پیمایش اکتشاف دلفی طی دو مرحله در اختیار ۲۳ نفر از خبرگان قرآن‌پژوه و برخی جامعه‌شناسان و روانشناسان قرار گرفت که از طریق روش نمونه‌گیری شبکه‌ای (گلوله برفی) انتخاب شدند. برای تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از پرسش‌نامه متخصصان، به جهت دسته‌بندی تفکر آن‌ها، از تحلیل عامل Q استفاده شد که پاسخ دهندگان را دسته‌بندی می‌کند و در نهایت برجسته‌ترین مفاهیم پیرامون مسئله رنج در قرآن مشخص شد. نتایج این پژوهش بیان‌گر آن است که قرآن به آخرت‌گرایی، رنج و ناخوشایندی، ایمان حقیقی، اخلاق اجتماعی و تاب‌آوری بیش از همه مفاهیم توجه داشته است. درماندگی و به‌زیستی نیز به عنوان دو مسیر برای مواجهه با رنج معرفی شده است. این پژوهش با ارائه یک مدل جامع از دیدگاه قرآن درباره مسئله رنج، می‌تواند برای پژوهشگران، دین‌شناسان و مشاوران در حوزه روانشناسی دینی مفید باشد.

صص

۱۸۸-۱۵۳

دریافت:

۱۴۰۳/۰۷/۲۷

پذیرش:

۱۴۰۳/۱۱/۲۲

کلیدواژه‌ها:

رنج،
 قرآن،
 انسان،
 ایمان،
 تاب‌آوری.

10.22051/tqh.2025.48651.4285

:DOI

دانشکده الهیات دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

ناشر:

۱. بیان مسئله

رنج، از حقایق انکارناپذیر موجود در زندگی انسان است. منظور از رنج مفهومی واقعی و غیرفلسفی و یک احساس درونی و انسانی است. هر گونه امر ناملایم و نامطبوع که ساحت جسم و روان انسان یا یکی از آن‌ها را آزرده می‌کند و موجودیت آن عین مدرکیت آن است و در نتیجه امکان خطا درباره رنج در انسان و انکار آن وجود ندارد (سالاری‌نسب، ۱۳۹۶ش، ص ۱۸). برخی پژوهشگران نیز رنج را به عنوان احساسی در مجموع ناخوشایند^۱ تعریف کرده‌اند (Mayerfeld, 1999, pp. 14-15 & Vinding, 2020, p.13). گریز از رنج ناممکن، اجتناب‌ناپذیر و خارج از توان انسان است، به گونه‌ای که خوش‌اقبال‌ترین انسان‌ها نیز دیر یا زود در دوره‌ای از زندگی‌شان، دست کم با برخی از گونه‌های رنج روبه‌رو خواهند شد. این رویارویی ناخواسته و ناپسند با انواع و اقسام رنج‌ها، انسان را به طرح پرسش‌های بنیادینی در خصوص فلسفه رنج و چگونگی مواجهه با رنج وا داشته است؛ پرسش‌هایی مانند: چرا باید رنج وجود داشته باشد؟ وقتی گریزی از رنج نیست، در برابر آن چه باید کرد و راهکارهای مواجهه با رنج چیست؟ نحوه تفکر انسان در خصوص رنج و شیوه مواجهه او با رنج است که می‌تواند دوره رنج را بر او قابل تحمل و هموار یا بیش از پیش سخت و دشوار سازد و نقش تعیین‌کننده‌ای در کیفیت زندگی انسان داشته باشد.

قرآن کریم، نخستین و معتبرترین منبع شناخت و معرفت دینی^۲ برای مسلمانان است که زیربنای فهم دقیق معارف و آموزه‌های دین را تشکیل می‌دهد. ویژگی‌های ممتاز این کتاب باعث شده تا اندیشمندان مسلمان همواره مطالعه قرآن را با هدف کشف راهنمایی‌های آن در دستور کار قرار داده و با جستجو در آن، در پی یافتن و

1. an overall bad feeling

۲. معرفت دینی، مجموعه شناخت‌هایی از دین است که با توجه با جنبه هدایتگری دین، انسان را در هر زمان به سعادت و رستگاری رهنمون می‌سازد. (آجیلیان مافوق و جلالی، ۱۳۹۰ش، ص ۴۸)

استخراج آموزه‌هایی باشند که می‌تواند به زندگی انسان کمک کند. از آن جا که به عقیده مسلمانان، قرآن از جانب خدا است و پیام‌هایی مترقی برای بهبود کیفیت زندگی انسان‌ها دارد، مطالعه‌ی جامع و روشمند قرآن در مسئله رنج نیز می‌تواند نمایان‌گر تصویر قرآنی مسئله رنج باشد. این پژوهش به دنبال آن است تا مهم‌ترین و برجسته‌ترین داده‌های قرآن پیرامون مسئله رنج را شناسایی، استخراج و معرفی کند و مفاهیم و مؤلفه‌های به دست آمده را به شکل یک تصویر کلی ارائه دهد. این مقاله می‌تواند با ارائه تصویر قرآنی پیرامون مسئله رنج مرجع مؤمنان قرار گیرد. به همین منظور بر مبنای کتاب ارزشمند قرآن، با استفاده از شیوه کدگذاری در روش نظریه زمین‌های و نیز با بهره‌گیری از روش دلفی^۱، به مطالعه و تحلیل آموزه‌های قرآن پیرامون مسئله‌ی رنج پرداخته می‌شود.

مسئله اصلی این تحقیق آن است که قرآن در مورد مسئله رنج چه گفته است؟ بدین منظور این مقاله با محور قرار دادن این سوال، پژوهش خود را با بهره‌گیری از روش پژوهش ترکیبی (کیفی- کمی) سامان داده است.

۲. پیشینه پژوهش

نظر به اهمیت مسئله رنج در زندگی انسان، اندیشمندان و پژوهشگران زیادی از زوایای گوناگون به این مسئله پرداخته و تلاش کرده‌اند از رهگذر بهره‌گیری از علوم مختلف از جمله، فلسفه، روانشناسی، علوم تربیتی، علوم اجتماعی و ... پیرامون این مسئله فراگیر بشری، اندیشه‌ای تولید کرده و موثر باشند. برخی از آنان نیز با استفاده از آموزه‌های متون مقدس ادیان و آیین‌های گوناگون پیرامون این مسئله اندیشیده‌اند و آن را مورد کنکاش قرار داده‌اند. در این بخش، با توجه به قرآنی بودن موضوع مقاله

۱. دلفی یکی از روش‌های کسب دانش گروهی از طریق پیمایش نظرات صاحب‌نظران است. برخی آن را یک فن و برخی از آن با اسامی «پیمایش دلفی، مطالعه دلفی، رای‌گیری دلفی، دلفی مطالعه اجماع، روش دلفی و مطالعات دلفی» یاد می‌کنند (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۴۷۶). در بخش روش، روش‌ها و مراحل اجرای پژوهش تشریح شده است.

حاضر، در معرفی پژوهش‌های پیشین، بر آثاری تکیه شده که در آن‌ها رویکرد قرآنی وجود داشته باشد. به جهت آشنایی با پژوهش‌های پیشین به ترتیب، کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها بر اساس زمان انتشار آن‌ها از جدید به قدیم معرفی خواهند شد.

۱-۲. کتاب‌ها

- ۱- عطاءاله، محسن (۱۳۹۸ش)، در کتاب *روش‌های توان‌افزایی در سختی‌ها* روش‌های توان‌افزایی در سختی‌ها از منظر قرآن را بررسی کرده است.
- ۲- طاهری‌نژاد، محمدعلی (۱۳۹۷ش)، در کتاب *فرهنگ واژه‌های رنج در قرآن کریم همراه با تحلیل*. به واژه‌های مرتبط با مسئله رنج توجه و تحلیل کرده است.

۲-۲. مقالات

- ۱- زرسازان و قوام (۱۴۰۱ش)، در مقاله «تحلیل مؤلفه‌های معنایی مفهوم رنج در قرآن کریم با بهره‌گیری از روابط همنشینی»، فهم درست معنای دقیق هر یک از واژگان مرتبط با مفهوم رنج و سختی در قرآن کریم را ماموریت اصلی پژوهش خود دانسته است.
- ۲- گرامی (۱۴۰۰ش)، در اثر پژوهشی خود با عنوان «بررسی و نقد نظریه رنج‌مندی انسان با تأکید بر تحلیل آیه چهارم سوره بلد»، بر اساس دلایل قرآنی، عقلی و وجدانی اغلب یا همواره در رنج بودن انسان تشکیک کرده است. نگارنده در انتها به نتیجه‌ای بر خلاف ظاهر آیه قرآن دست یافته که لذتها حتی در زمان ابتلا به رنج‌ها غلبه دارند.
- ۳- دریکوند و دژپسند (۱۴۰۰ش)، در پژوهش «مقایسه فلسفه رنج از دیدگاه قرآن و پارادایم معنادرمانی» با مقایسه مفهوم، کارکردها و شیوه‌های رهایی از رنج از دو دیدگاه ایمانی با نظر به آیات قرآن و علم روانشناسی با تکیه بر نظریه معنادرمانی فرانکل به این نتیجه دست یافته که بین دیدگاه قرآن و مکتب معنادرمانی در واکاوی

مسئله رنج شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد. از مهم‌ترین شباهت‌ها تأکید دو دیدگاه بر گستردگی و عدم گریز آدمی از رنج است. علاوه بر این در معنادار بودن رنج و امکان رشد فردی به واسطه رنج نیز توافق نظر وجود دارد. تفاوت دو دیدگاه در نوع مواجهه و پذیرش رنج است که در معنادرمانی به صورت محدود و در ارتباط با خود فرد مطرح می‌شود، اما در نگاه قرآن رنج بشر به کنش‌های فرد و سنت‌های الهی وابسته است. همچنین، کارکردهای تربیتی، اخلاقی و روانشناختی آن بسیار جامع‌تر از روانشناسی معنادرمانگری است.

۴- شریفی و رضایی (۱۳۹۷ش)، در مقاله «راهبرد قرآن‌کریم و روایات در کاهش رنج‌های بشری» با روش توصیفی تحلیلی به بررسی مسئله رنج و معنای آن، از منظر قرآن و روایات پرداخته‌اند و به این نتیجه دست یافته که اصلی‌ترین راهبرد قرآن و روایات در کاهش رنج‌های بشری برساختن معنا برای رنج است. قرآن و روایات با ارائه تفاسیر و آموزه‌های خاص از رنج، این توانایی را دارند تا معنای رنج‌های عظیم بشری را با وساطت ایمان به یک نظام مقدس، روحانی و هوشمند پیوند زنند و آن‌ها را هدفمند سازند.

5. Tangkudung, C. P. (2021) "Hell and Suffering In Matthew 23:33: Comparison Study Of The Concept Of Hell And Suffering In The Bible And Quran".

نویسنده این مقاله که در مجله دانشگاه کلابات اندونزی، یک موسسه آموزش عالی مسیحی، منتشر شده، به مقایسه مفهوم جهنم و رنج در کتاب مقدس و قرآن پرداخته است.

6. Damian, C. I. & Ghetu, N. & Dura, I, & Astărăstoae, V. (2016), "The quranic instrumentalization of suffering".

در این مقاله بر اهمیت مسئله رنج در قرآن و علم پزشکی تأکید و بیان شده که قرآن وجود رنج را بخشی از اراده خدا دانسته و برای آن کارکردی فایده‌گرایانه برگزیده،

یعنی رنج را معنادار و دارای هدف دانسته است. رنج در قرآن به عنوان ابزاری برای مجازات گناهان، آزمایش ایمان و وسیله‌ای برای کسب یا پرورش فضایل اخلاقی مانند صبر و اعتماد به خدا معرفی شده است.

7. Bowker, J. (2008) "The Problem of Suffering in the Qur'an".

نویسنده با مطالعه آیات قرآن، نقش رنج در نگاه قرآن را ابزار و وسیله‌ای از جانب خدا می‌داند که در مجموع دو کارکرد دارد: رنج گاهی وسیله‌ای برای مجازات گناهان است و گاهی وسیله‌ای برای امتحان الهی. واکنش انسان‌ها نیز به رنج به دوگونه در قرآن ترسیم شده است: پذیرش رنج و صبر و توکل بر خدا و دعوت به کاهش رنج تا حد امکان و برپایی عدالت در جامعه.

۲-۳. پایان نامه‌ها / رساله‌ها

۱. قوام (۱۴۰۰ش)، در پژوهش «معناشناسی واژگان قریب المعنا با مفهوم رنج و سختی در قرآن کریم (اهم مصادیق و نتایج)» که در راستای فهم درست معنای دقیق هر یک از واژگان مرتبط با مفهوم رنج و سختی در قرآن کریم و با هدف تبیین انسجام متن قرآن کریم تدوین شده است، با استفاده از روش معناشناسی به بررسی مفاهیم ناظر بر رنج و سختی و استخراج مؤلفه‌های آن پرداخته است.

۲. سلطانی (۱۳۹۷ش)، در پژوهش «ریشه‌های رنج بشر و راهکارهای تسلی بخشی آن در قرآن و حدیث» به بیان فلسفی و عقلانی حکمت رنج و ارائه دیدگاه قرآن و روایات درباره آن و بیان راهکارهای نظری و عملی تسلی بخش رنج پرداخته است که از بسیاری آیات قرآن کریم و سیره و سخنان اهل بیت (ع) اخذ شده و ابعاد گسترده‌ای از آن مغفول مانده است.

۳. علوی (۱۳۹۵ش)، هدف از پژوهش «بازتاب آموزه‌های قرآنی در مواجهه با رنج» را تبیین چگونگی مواجهه احسن با پدیده رنج از منظر قرآن بیان داشته است.

۴. دوستکام (۱۳۹۴ش)، در پایان نامه خود با عنوان «جایگاه رنج در زندگی انسان بر اساس قرآن و حدیث» به این پرسش اصلی پاسخ گفته است که چرا رنج وجود دارد و جایگاهش در فلسفه آفرینش انسان چیست؟ و دستاورد آن را نیز بیان فلسفه وجود رنج در زندگی انسان با تکیه بر آیات و روایات دانسته است.
۵. کریمی (۱۳۹۴ش)، ماموریت پایان نامه خود با عنوان «مهارت‌های لازم در مقابله با رنج‌ها و تنیدگی‌ها از دیدگاه آیات و روایات» را بیان راهکارها و مهارت‌های برگرفته از قرآن و روایات در تقابل با رنج‌ها و تنیدگی‌ها، بیان کرده است.
۶. مرادی خادم (۱۳۹۳ش)، هدف از پایان نامه «مشقت و سختی در زندگی انسان از دیدگاه قرآن و حدیث» را بررسی مسئله مشقت و سختی‌های زندگی انسان از دیدگاه قرآن و حدیث می‌داند. پایان نامه در هشت فصل تنظیم شده است. در فصل سوم به بررسی منشأ سختی‌ها از دیدگاه قرآن و روایات و در فصل پنجم راه‌های رفع بلا و سختی انسان مورد بحث قرار داده شده و مواردی از آن‌ها ذکر شده است.
۷. باقری (۱۳۹۲ش)، هدف این پژوهش «لذت و آلم از منظر قرآن و احادیث» را تبیین و تحلیل دیدگاه قرآن و اهل بیت^(ع) و دانشمندان اسلامی درباره لذات و آلام می‌شمارد. در این پایان نامه درباره چیستی، چندگونگی و چرایی لذت و آلم و نیز مصادیق لذات برتر و روش‌های دستیابی به آن‌ها، هم چنین آلام سخت و راهکارهای گریز از آن‌ها بحث شده است.
۸. سیدی عسگرآباد (۱۳۹۲ش)، با نگارش «بررسی مقایسه‌ای رنج در اسلام و آیین بودا» به مقایسه رنج در اسلام و آیین بودا پرداخته است. برآیند این پژوهش آن است که بودا، به جهت انسان‌مدارانه بودن آیینش، تنها انسان و اعمال حال و گذشته او را در پیدایش رنج مؤثر می‌داند، در حالی که در دین اسلام، علاوه بر عملکرد انسان، حکمت الهی و قضا و قدر نیز در ایجاد رنج، نقش دارد. آیین بودا، تنها رسالت آدمی را رهایی از رنج می‌داند و معتقد است باید رنج‌ها درمان شود در حالی که

اسلام، رنج را مرکبی برای رشد و تعالی و رسیدن به تکامل می‌داند و فقط به درمان آثار منفی آن می‌پردازد.

۹. طاهری‌نژاد (۱۳۹۰ش) نیز پژوهش خود را با عنوان «بررسی تطبیقی موضوع رنج از منظر قرآن و روایات و علم روانشناسی» در شش فصل نگاشت. با عناوین: کلیات، رنج و واژه‌های هم‌معنا با آن، پیشینه و ادبیات موضوع، رنج از دیدگاه علم روانشناسی، رنج از دیدگاه قرآن و روایات و اندیشمندان دینی، مقایسه و تطبیق رنج از منظر اسلام و علم روانشناسی و تنها در فصل پنجم به طور مختصر بر مبنای برخی آیات و روایات به تبیین مسئله‌ی رنج پرداخته و بیشترین تکیه خود را بر آراء مفسران بنا نهاده است.

جمع‌بندی: پژوهش‌هایی که پیرامون مسئله رنج در قرآن تدوین شده‌اند، هر یک از پنجره‌ای به این مسئله نگریسته و در هیچ یک از آن‌ها تمام داده‌های قرآنی مطالعه و تحلیل شده است. همچنین روش مورد استفاده در بیشتر پژوهش‌های پیشین توصیف و تحلیل بوده و در هیچ یک از آن‌ها روش‌های پژوهش کیفی و کمی استفاده نشده است. عدم مطالعه جامع مسئله رنج در قرآن در کنار عدم بهره‌گیری از روش پژوهش ترکیبی (کیفی - کمی) دو کاستی پژوهش‌های پیشین است. در نتیجه، تبیین روشمند و جامع از مسئله رنج در قرآن، وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های قبلی است.

۳. روش پژوهش

هدف این پژوهش تبیین مسئله رنج در قرآن است. با توجه به ماهیت اکتشافی موضوع، روش پژوهش از نوع ترکیبی و با رویکرد میان‌رشته‌ای از نوع میان‌رشته‌ای روشی طراحی شده است. دستیابی به «ادراک جامع»، یعنی درک دیدگاه‌های متنوع و زوایای مختلف تبیین یک مسئله، هدف اصلی و دست‌آورد نهایی پژوهش‌های

میان‌رشته‌ای معرفی شده است (درزی، ۱۴۰۲، ش، ص ۲۹). با این رویکرد، مطالعه حاضر در دو مرحله کیفی و کمی اجرا شد. در مرحله کیفی، از روش نظریه زمینه‌ای^۱ برای شناسایی مفاهیم و دسته‌بندی مقوله‌ها و در ادامه از یافته‌ها و نتایج حاصل از این بخش، برای تدوین پرسش‌نامه محقق ساخته و تکمیل پژوهش با روش کمی بهره گرفته شده است. در مرحله اول، ابتدا با مطالعه قرآن تعداد ۴۳۵ گزاره مرتبط با مسئله رنج به دست آمد و بعد با استفاده از شیوه کدگذاری موجود در روش نظریه زمینه‌ای بر روی این داده‌ها کدگذاری باز^۲ صورت گرفت و مفاهیم قرآنی مرتبط با مسئله رنج شناسایی شدند. حجم داده‌ها ۶۰۰ مفهوم برآمده از ۴۳۵ گزاره و عبارت قرآنی است. در ذیل به علت محدودیت حجم مقاله، بخشی از جدول مبسوط کدگذاری و تحلیل آیات قرآن ارائه می‌شود. لازم به توضیح است، پنج داده و کدی که به عنوان نمونه در جدول زیر آمده، هر کدام ناظر به یکی از پنج عامل یا کد گزینشی‌ای^۳ است که در ادامه تحقیق معرفی خواهند شد.

جدول شماره ۱: نمونه کدگذاری و تحلیل آیات قرآن پیرامون مسئله رنج

ردیف	منبع	داده‌های مستخرج از قرآن	کدگذاری باز (مفاهیم)
------	------	-------------------------	-------------------------

۱. ترجمه‌های گوناگونی تاکنون برای اصطلاح "grounded theory"، پیشنهاد شده است. برخی ترجمه «نظریه زمینه‌ای» را به اعتبار استفاده بیشتر اهل فن از آن برگزیده‌اند (استراوس و کرین، ۱۳۹۸، ش، ص ۱۴). برخی آن را با لفظ انگلیسی‌اش گراند تئوری و برخی نظریه میدانی، نظریه مبنائی، و نظریه داده‌بنیاد خوانده‌اند. برخی دیگر از صاحب‌نظران نیز، برای این اصطلاح، معادل «نظریه‌پردازی داده بنیاد» را برگزیده‌اند (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶، ص ۷۴).

۲. نخستین گام فرایند تحلیل و کدگذاری در روش نظریه زمینه‌ای است (استراوس، ۱۳۹۸، ش، صص ۱۲۳ و ۱۲۴) و در آن داده‌ها و پدیده‌ها در قالب مفاهیم و مقوله‌های کلی بیان می‌شود (Oliveira & Bitencourt & Santos & Teixeira, 2016, p. 76).

۳. کدگذاری گزینشی فرایند یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه است. در یکپارچه‌سازی، مقوله‌ها به تدریج در حول یک مفهوم مرکزی مرتب می‌شود که قدرت توضیح دهنده‌ی دارد (استراوس و کرین، ۱۳۹۸، ش، ص ۱۸۲). هدف از کدگذاری گزینشی انتخاب مقوله‌ای است که بتواند حداکثر فضای مفهومی مقوله‌های اصلی را پوشش دهد و آن‌ها را حول خود سازمان‌دهی کرده و به هم مرتبط سازد (محمدپور، ۱۳۹۲، ص ۹۳). مسیری که در این پژوهش برای رسیدن به کدهای گزینشی طی شده، با مسیر معرفی شده توسط استراوس و کرین متفاوت است. از طریق دستیابی به دیدگاه متخصصان و مطالعه دلفی می‌توان ابعاد مهم و موثر مسئله رنج در قرآن یا همان کدهای گزینشی را به دست آورد.

<p>زندگی دنیا در برابر آخرت بهره‌ای اندک است.</p>	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرْضِيئُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! شما را چه شده، که هنگامی که به شما گفته شود: در راه خدا (برای جهاد) بسیج شوید. «بر زمین سنگینی می‌کنید؟! آیا به جای آخرت، به زندگی پست (دنیا) راضی شده‌اید؟! و [حال آن که] کالای زندگی پست (دنیا)، در [برابر] آخرت، جز اندکی نیست.</p>	<p>التوبة: ۳۸</p>	<p>۱</p>
<p>برخی انسان‌ها به پست‌ترین دوره عمر (پیری) می‌رسند و فراموشی می‌گیرند.</p>	<p>وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ: و خدا شما را آفرید، سپس (جان) شما را به صورت کامل می‌گیرد؛ و از شما کسی است که به خوارترین (دوران) عمر برگردانده می‌شود، تا بعد از آگاهی هیچ چیزی نداند؛ به راستی که خدا دانای تواناست.</p>	<p>النحل: ۷۰</p>	<p>۲</p>
<p>توجه انسان به همراهی خدا با او موجب آرامش و دلگرمی است.</p>	<p>فَلَمَّا تَرَاءَى الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ . قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ: و هنگامی که دو گروه یکدیگر را دیدند، یاران موسی گفتند: قطعاً ما (در محاصره فرعونیان) گرفتار شده‌ایم. (موسی) گفت: هرگز چنین نیست! [چرا] که پروردگارم با من است، به زودی [مرا] راهنمایی خواهد کرد.</p>	<p>الشعراء: ۶۲ و ۶۱</p>	<p>۳</p>
<p>به بدهکاران فشار نیاورید و به آنان برای بازپرداخت بدهی مهلت دهید و حتی آن را ببخشید.</p>	<p>وَ إِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ: و اگر (فرد) تنگدستی باشد، پس تا [هنگام] گشایش، مهلتی [دهید]، و بخشش خالصانه (بدهی او) برایتان بهتر است، اگر بدانید.</p>	<p>البقرة: ۲۸۰</p>	<p>۴</p>
<p>استواری بر طریق حق، موجب بهره‌مندی از انواع نعمت‌ها است.</p>	<p>وَ أَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا: و این‌که اگر (بر فرض) بر راه (راست) پایداری کنند، حتماً با آب فراوان سیرابشان می‌کنیم.</p>	<p>الجن: ۱۶</p>	<p>۵</p>

در مرحله دوم، به منظور دستیابی به ابعاد و مدل مفهومی مسئله رنج در قرآن از روش دلفی بهره گرفته شده تا موضوع، به گونه‌ای ویژه‌تر از آنچه تاکنون در دسترس بود، تولید شود. دلفی روشی سیستماتیک در تحقیق برای استخراج نظرات از یک گروه از متخصصان درباره یک موضوع یا یک سوال (Hsu Ch, 2008, pp10-) و یا رسیدن به اجماع گروهی در موضوعات مبهم، نامشخص و با شواهد تجربی کم است (احمدی و نصیریانی و ابادری، ۱۳۸۷ش، ص ۱۷۵). این روش که فرایندی

									من فکر می‌کنم توجه انسان به همراهی خدا با او موجب آرامش و دلگرمی است.	۳
									من ترجیح می‌دهم به فرد بدهکار فشار نیاورم و به او برای بازپرداخت بدهی مهلت دهم و حتی آن را ببخشم.	۴
									برای این که از انواع نعمت‌ها بهره مند شوم، بر طریق حق استوار می‌مانم.	۵

سپس پرسش‌نامه برای اجرا در اختیار کارشناسان قرار گرفت. جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش ۲۳ نفر از خبرگان رشته الهیات و متخصصان قرآن پژوه و برخی جامعه‌شناسان به دلیل آشنایی با عناصر اجتماعی و برخی روان‌شناسان به دلیل آشنایی با عناصر روانی انسان است. مدارک تحصیلی ۱۸ نفر از این متخصصان دکتری^۱ و ۵ نفر کارشناسی ارشد است. در انتخاب متخصصان برای نفر اول از روش نمونه‌گیری نظریه‌ای و بقیه بر اساس روش نمونه‌گیری گلوله برفی استفاده شده است و تا ایجاد اشباع نظری، افراد جدید مورد مصاحبه قرار گرفتند. تعداد مصاحبه شوندگان نیز در مراحل بعدی با توجه به آزمون KMO مورد تایید واقع شد.

در این پژوهش برای تعیین پایایی^۲ از روش همابندی درونی سوالات یا آلفای کرونباخ استفاده شده است. آلفای بیش از ۰/۷ نشان دهنده پایایی قابل قبول است. این عدد در پرسش‌نامه ۰/۹۸۸ به دست آمد. برای اطمینان از روایی^۳ نیز، پرسش‌نامه بعد از ساخت توسط پنج نفر از متخصصان بازبینی شد تا روایی آن احراز شود. روایی می‌پرسد، آیا شرکت‌کنندگان متوجه می‌شوند که درباره چه چیزی از آن‌ها نگرش‌سنجی می‌کنید؟ بعضی پژوهشگران روایی پرسش‌نامه را میزان معناداری و مناسب بودن استنباط‌های انجام شده برای دستیابی به اهداف دانسته‌اند (گال و همکاران، ۱۳۸۳، ص ۸۷). اما پایایی به این موضوع می‌پردازد که

۱. دوازده نفر از ایشان عضو هیئت علمی دانشگاه هستند.

2. Validity

3. Reliability

اگر پرسش‌نامه در شرایط مشابه تکرار می‌شود، سؤالات پرسش‌نامه شما به طور مداوم به پاسخ‌های یکسانی از سوی شرکت‌کنندگان منجر می‌شود یا خیر؟ بعضی صاحب‌نظران پایایی را تکرارپذیری دانسته (عترت‌دوست، ۱۴۰۱ش، ص ۶۴) و آن را چنین نیز تعریف کرده‌اند: «مقصود از پایایی آن است که اگر خصیصه مورد سنجش با همان وسیله یا وسیله مشابه تحت شرایط مشابه دوباره اندازه‌گیری شود؛ نتایج حاصل از آن تا چه حد مشابه، دقیق و قابل اعتماد است» (محمدی‌مهر، ۱۳۹۴ش، ص ۱۵۴).

۴. یافته‌های پژوهش

تلخیص و طبقه‌بندی مفاهیم از نظر متخصصان با بهره‌گیری از تحلیل عامل Q صورت گرفت. در این مرحله بر روی نتایج به‌دست‌آمده از پرسش‌نامه متخصصان، تحلیل عامل Q^۱ (تحلیل عامل بر روی متخصصان) صورت پذیرفت تا مفاهیم برجسته و پر اهمیت قرآن پیرامون مسئله رنج کشف شود. مبنای این روش همبستگی بین افراد است. به این صورت که افراد به جای متغیرها دسته‌بندی می‌شوند. تحلیل عامل Q از طریق همبستگی بین افراد اطلاعاتی را درباره شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه‌ها درباره یک موضوع خاص ارائه می‌دهد و عوامل استخراجی از این مرحله دربرگیرنده دیدگاه‌های متفاوت فکری متخصصان نسبت به موضوع است. در حقیقت در تحلیل عامل Q پاسخ‌ها مورد طبقه‌بندی قرار نمی‌گیرد و به طبقه‌بندی

۱. تحلیل عاملی یکی از فنون پیشرفته آمار چندمتغیری با هدف اصلی تلخیص تعداد زیادی از متغیرها در تعداد محدودی از عامل‌ها است، به طوری که کمترین میزان از دست رفتن اطلاعات وجود داشته باشد. هر عامل متشکل از چندین متغیر است که در الگوی مشابهی از پاسخ‌ها یا مشاهدات شباهت دارند. از این فن برای دستیابی به بسیاری از هدف‌های علمی و پژوهشی مانند مدلسازی، فرضیه‌سازی، رواسازی، تست‌ها، تشخیص پاره‌تست‌ها و فراهم ساختن زمینه اجرای سایر روش‌های پیشرفته آماری مانند رگرسیون چندمتغیری و معادلات ساختاری استفاده می‌شود (هومن و عسگری، ۱۳۸۴ش، ص ۱). به بیان دیگر، تحلیل عاملی در مطالعات هم برای اکتشاف و هم برای تایید روائی به کار می‌رود. (فرندایک، ۱۳۹۴ش، ص ۳۷۳) در این پژوهش در مرحله کمی، به منظور دسته‌بندی نظرات خبرگان تحلیل عاملی کیو از نرم افزار اس.پی.اس.اس استفاده شده است. در تحلیل عاملی کیو پاسخ‌ها طبقه‌بندی نمی‌شود بلکه به طبقه‌بندی نظام فکری پاسخ‌دهندگان پرداخته می‌شود (کلانتری، ۱۳۸۹ش، ص ۴۹).

نظام فکری پاسخ دهندگان پرداخته می‌شود (کلانتری، ۱۳۸۹ش، ص ۴۹) و هر عامل، مجموعه‌ای از متخصصان را شامل می‌شود که دارای تفکر مشترک نسبت به موضوع بوده‌اند.

پیش از انجام تحلیل عامل و طبقه‌بندی، توجه به آزمون کفایت حجم نمونه ضروری است. پس از چرخش داده‌ها، کفایت نمونه‌گیری از طریق آزمون کی-ام-او^۱ و کرویت بارتلت^۲ سنجیده شده است. نتیجه آزمون KMO در این پژوهش ۰/۸۹۵ و بالاتر از ۰/۷ است که نشان می‌دهد حجم نمونه کافی و مورد تایید است. در آزمون کرویت بارتلت نیز فرض صفر بیان می‌کند که ماتریس همبستگی، یک ماتریس واحد و همسان است. اگر معنی‌داری آزمون بارتلت کوچک‌تر از ۰/۰۵ باشد، تحلیل عاملی برای شناسایی ساختار (مدل عاملی) مناسب است. همان‌طور که در جدول زیر مشاهده می‌شود، Sig آزمون بارتلت کوچک‌تر از ۰/۰۵ است و این یعنی می‌توان مقدار همبستگی را حساب کرد.

جدول شماره ۳: آزمون KMO و کرویت بارتلت برای کفایت حجم نمونه

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.895
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square
	3320.922
	Df
	253
	Sig.
	.000

تحلیل داده‌ها بر روی متخصصان پس از چرخش نشان می‌دهد که از مجموع ۲۳ نفر، ۵ عامل شناسایی شده است. چنان‌چه در جدول زیر آمده، درصد تجمعی کل این ۵ عامل، ۰/۷۹/۵۸٪ است که نشان می‌دهد در حدود ۵۸٪ تفکر پاسخ‌دهندگان مشترک بوده و حدوداً ۴۲٪ تفکرات فردی است که ممکن است به علت آگاهی‌های

1 . Kaiser -Meyer -Olkin (KMO)

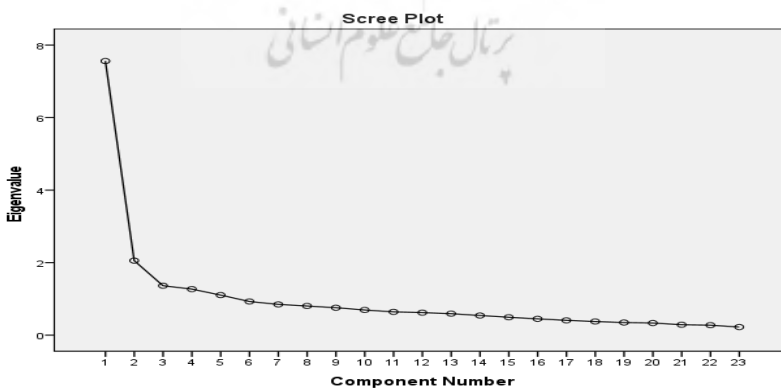
2 . Bartlett s Test

اختصاصی، گرایش‌ها و رغبت‌های فردی باشد. این بدان معنا است که واقعیت بیرونی وجود داشته است که توانسته ۵۸٪ از تفکر پاسخ دهندگان را به خود جلب کرده و لذا نظریات مشترک آنان را شکل دهد.

جدول شماره ۴: واریانس داده‌ها از چرخش تحلیل عاملی

Total Variance Explained									
Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Loadings			Total	% of Variance	Cumulative %
				Total	% of Variance	Cumulative %			
1	7.560	32.871	32.871	7.560	32.871	32.871	3.646	15.853	15.853
2	2.056	8.941	41.812	2.056	8.941	41.812	3.254	14.150	30.002
3	1.365	5.934	47.746	1.365	5.934	47.746	2.845	12.368	42.370
4	1.271	5.527	53.272	1.271	5.527	53.272	2.097	9.117	51.487
5	1.106	4.807	58.079	1.106	4.807	58.079	1.516	6.592	58.079

با توجه به نمودار اسکری، سعی در شناسایی عوامل ادراک شده واقعی در بین این ۲۳ نفر می‌شود. همان‌طور که مشخص است، خط فرضی نمودار از عامل پنجم به بعد شکسته شده و شروع به مسطح شدن می‌کند. عامل اول بسیار بزرگ و معنی‌دار است. عامل دوم، سوم، چهارم و پنجم دارای معانی بوده و قابل تعریف و معنی کردن هستند.

نمودار شماره ۱: نمودار اسکری برای تعیین عامل‌های تحلیل عاملی

جدول ۵ ماتریس داده‌های چرخش داده شده است و بار عاملی هر کدام از افراد بعد از چرخش در آن مشخص شده است که به کمک نمودار اسکری می‌آید. به کمک این آمار می‌توان متغیرهای تشکیل‌دهنده هر عامل را شناخت و به شناسایی عامل‌هایی که قابل تعریف هستند مبادرت ورزید. هر متغیر یا فردی که بار عاملی بزرگتر از $0/3$ داشته باشد، معنادار تلقی شده و در دسته آن عامل قرار می‌گیرد. تفسیر ماتریس داده شده نشان می‌دهد که پنج عامل قابل تعریف هستند. عامل اول تا پنجم که بزرگ‌ترین و قابل درک‌ترین عوامل بوده شامل معانی شاخصی بوده که با توجه به پرسش‌نامه در جدول ۵ آمده است.

جدول شماره ۵: ماتریس داده‌های چرخش داده شده و بار عاملی هر یک

Rotated Component Matrix^a

	Component				
	1	2	3	4	5
var005	.673	.247	.095	.267	.121
var015	.639	.067	.047	.088	.161
var014	.639	-.037	.101	.035	-.142
var019	.594	.186	.155	.301	.108
var010	.588	.107	.247	-.131	-.005
var020	.570	.142	.485	.194	.052
var009	.543	-.015	.538	.068	.016
var004	.423	.391	.379	.259	.133
var023	.061	.849	.075	.071	.055
var013	-.106	.831	.188	.029	-.052
var008	.402	.626	.152	.208	.094
var003	.160	.522	-.121	.265	.181

var001	.483	.496	.174	.194	.015
var006	.282	.453	.259	.434	.175
var011	.193	.007	.763	.213	-.023
var016	.195	.312	.651	-.059	.146
var018	.403	.006	.527	.500	.037
var022	.177	.367	.472	.285	.087
var021	.139	.290	.080	.722	-.034
var017	.091	.164	.443	.632	.171
var002	-.053	.052	.339	.035	.688
var012	.003	-.059	-.243	.343	.680
var007	.254	.304	.101	-.186	.589

با توجه به موارد فوق و جدول بار عاملی، عامل اول که همان طبقه اول پاسخ‌دهندگان است، از هشت‌متخصص با شماره‌های ۵، ۱۵، ۱۴، ۱۹، ۱۰، ۲۰، ۹ و ۴؛ عامل دوم از شش‌متخصص با شماره‌های ۲۳، ۱۳، ۸، ۳، ۱ و ۶؛ عامل سوم از چهارمتخصص با شماره‌های ۱۱، ۱۶، ۱۸ و ۲۲؛ عامل چهارم از دومتخصص با شماره‌های ۲۱ و ۱۷ و عامل پنجم از سه‌متخصص با شماره‌های ۲، ۱۲ و ۷ تشکیل شده است.

۵. بحث و تحلیل

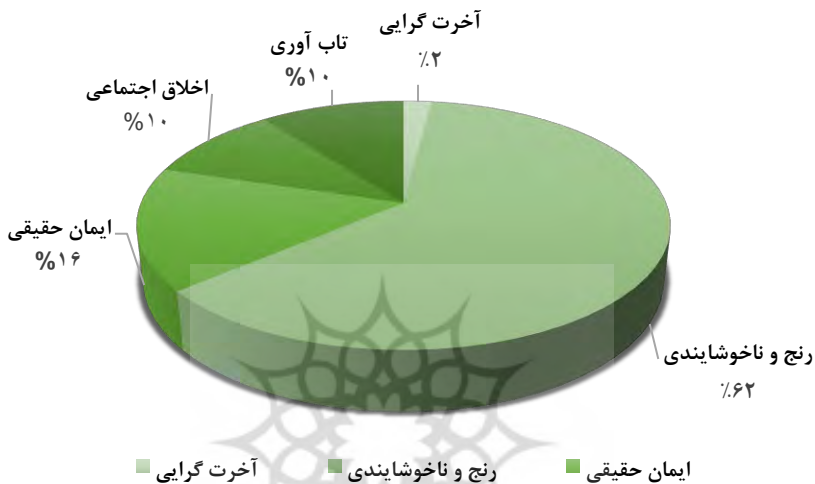
جهت فهم تفکر مشترک متخصصان هر طبقه پیرامون مسئله رنج و کشف معنای هر مشرب فکری، پاسخ‌های مشترک «کاملاً موافقم» و «کاملاً مخالفم» موجود در هر گروه مطالعه شده است. با این توضیح که پس از تحلیل پاسخ‌های متخصصان با کمک نرم افزار spss و شناختن عامل‌ها یا مشرب‌های فکری، سوالات دارای بیشترین کمترین نمرات (۷ و ۰) از هر کدام از گروه‌های متخصصان، استخراج و مطالعه شد. مثلاً برای فهم تفکر طبقه یا عامل اول، پاسخ‌های با نمره هفت و صفر از هر کدام از متخصصان با شماره ۵، ۱۵، ۱۴، ۱۹، ۱۰، ۲۰، ۹ و ۴ استخراج شد که درون این عامل هستند و سپس موارد مشترک بین آن‌ها مطالعه شد و سپهر معنایی با انتخاب کلیدواژه‌های عام که در برگیرنده آن موارد مشترک است به دست آمد. به این ترتیب

با مطالعه موارد مشترک در هر یک از این پنج عامل یا مشرب فکری، برجسته‌ترین مفاهیم قرآن پیرامون مسئله رنج از نظر متخصصان به دست آمده که در جدول زیر می‌آید:

جدول شماره ۶: دسته بندی نظرات متخصصان بر اساس نتایج حاصل از تحلیل عاملی

شماره عامل	شماره متخصصان	نام عامل	تعریف عوامل
۱	۱۹-۱۴-۱۵-۵ ۴-۹-۲۰-۱۰	آخرت‌گرایی	توجه به موقتی بودن زندگی در زمین ناپایداری دنیا و ابدی بودن آخرت فناپذیر بودن انسان و دارایی‌هایش و جاودان بودن خدا ضرورت یاد خدا، ایمان و توجه به او و در نتیجه دوری از شیطان
۲	۸-۱۳-۲۳ ۶-۱-۳	رنج و ناخوشایندی	مصادیق رنج و ناخوشایندی استحاله رنج به ناخوشایندی به واسطه ناامیدی قطعیّت آزمایش انسان و گوناگونی آن آزمایش بودن برخی ناگواری‌ها
۳	۲۲-۱۸-۱۶-۱۱	ایمان حقیقی	تحقق آرامش و بهره‌مندی از رحمت خدا در سایه ایمان، عمل صالح، تقوا و توجه به همراهی خدا با انسان
۴	۱۷-۲۱	اخلاق اجتماعی	پیروی از خدا و نافرمانی نکردن از او، عدم ستیز با نمادهای دینی، بهره‌گیری از آموزه‌های کتاب‌های آسمانی کردار نیکو، انفاق، صلح طلبی، ضرورت اشتغال
۵	۷-۱۲-۲	تاب‌آوری	پایداری در برابر ناملایمات

عوامل به دست آمده از نظر متخصصان که در جدول ۶ تنظیم شده است اثرگذارترین مفاهیم در خصوص مسئله رنج در قرآن را بیان می‌کند: آخرت‌گرایی، رنج و ناخوشایندی، ایمان حقیقی، اخلاق اجتماعی و تاب‌آوری. در ذیل میزان فراوانی مفاهیم مرتبط با عامل‌ها یا همان کدهای گزینشی ارائه شده است:

نمودار شماره ۲: میزان فراوانی مفاهیم مرتبط با عامل‌ها (کدهای گزینشی)

آخرت‌گرایی با فراوانی ۱۲ مفهوم، رنج و ناخوشایندی با فراوانی ۳۶۹ مفهوم، ایمان حقیقی با فراوانی ۹۵ مفهوم، اخلاق اجتماعی با فراوانی ۶۱ مفهوم و تاب‌آوری با فراوانی ۶۲ مفهوم، عامل‌های مستخرج از نظرات متخصصان هستند. در ذیل به تشریح ارتباط هر یک از این عوامل با مسئله رنج پرداخته می‌شود و ابعاد مدل قرآنی شناخته خواهد شد. با توجه به گستره گسترده مفاهیم قرآنی و محدودیت حجم نوشتار، در ذیل هر عامل فقط از برخی آیات به عنوان نمونه یاد شده است.

آخرت‌گرایی: چگونگی زندگی انسان را باورهای او مشخص می‌کند. در مواجهه با رنج‌ها نیز نقش باورها غیرقابل انکار است. انسان‌های خدا‌باور و خدا‌نا‌باور، هر یک به گونه‌ای نسبت به مسئله رنج می‌اندیشند. باور به وجود خدا و جهان دیگری غیر

از دنیا، می‌تواند مواجهه انسان با رنج را متفاوت رقم بزند. خدا باوران بر خلاف خدا ناباوران قائل به زندگی دائمی پس از مرگ هستند و آن را برتر از زندگی موقت در این دنیا می‌دانند. در قرآن چهار مرتبه بر موقت بودن عمر زندگی انسان و عدم جاودانگی او تصریح شده است (آل عمران: ۱۸۵؛ الأنبیاء: ۳۴؛ الأنبیاء: ۳۵؛ العنکبوت: ۵۷). محدود بودن مدت زمان بهره‌وری نوع انسان از زندگی در کره زمین از آیات دیگر قرآن استفاده می‌شود (الأعراف: ۲۴). برخی آیات نیز بر فناپذیری بودن دارایی‌های انسان و فناپذیری و جاودانگی دارایی‌های خدا دلالت دارد (النحل: ۹۶). باورمندان حقیقی به خدا و جهان پس از مرگ، وارسته از تعلقات دنیوی از دل بستن به زندگی دنیا اجتناب می‌کنند. آن‌ها رمز دوری از رنج‌ها را وارستگی و آزادگی از هر آن‌چه رنگ تعلق پذیرد می‌دانند، چنان‌که سعدی گفته: «گر اهل معرفتی دل در آخرت بندی، نه در خرابه‌ی دنیا که محنت‌آباد است» (سعدی، ۱۴۰۲ ش، ص ۶۵۳) باور و توجه به معاد، کارکردهای فراوانی دارد. شماری از این کارکردها، جنبه اعتقادی و بینشی دارد، عده‌ای روان‌شناختی است و برخی دیگر دارای جنبه رفتاری، اعم از رفتار فردی و اجتماعی است (شاکرین، ۱۳۹۶ ش، صص ۲۷-۳۵). آیاتی که داستان حضرت موسی^(ع) و جادوگران فرعون را روایت می‌کند، گویای اثرگذاری باور به زندگی پس از مرگ بر شیوه مواجهه انسان با رنج‌های زندگی دنیا است. جادوگران کافر پس از ایمان به خدا از تهدید فرعون نترسیدند، زندگی دنیا را پست و ناچیز و کوچک شمردند و به زندگی دیگر و بازگشت به سوی خدا توجه کردند (الأعراف: ۱۲۵؛ طه: ۷۲ و ۷۳؛ الشعراء: ۵۰ و ۵۱). از آثار ایمان به عالم آخرت این است که ما را از پوچ‌پنداری و پوچ بودن نجات می‌بخشد و به ما و اندیشه و هستی ما معنا می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۳ ش، ج ۲، ص ۵۳۷). رنج بدون معنا، مانند زخم بدون مرهم است. خدا باوران رنج‌ها را آزمایش خدا، گذرا و محدود به این زندگی می‌دانند؛ زندگی‌ای که به تعبیر قرآن در برابر زندگی آخرت اندک، زودگذر، محدود و ناپایدار

است (التوبة: ۳۸؛ الرعد: ۲۶؛ غافر: ۳۹). ایشان با این معنادهی به رنج‌ها، آن‌ها را قابل تحمل کرده و در نتیجه داشتن باوری که التیام‌بخش است، آسوده‌تر زندگی می‌کنند.

رنج و ناخوشایندی: رنج و ناخوشایندی هر چند به یک معنا جلوه می‌کنند، اما با یکدیگر تفاوت دارند. قرآن رنج را معلول ستمکاری انسان‌ها (البقرة: ۵۹؛ آل عمران: ۱۶۵؛ النساء: ۶۲؛ المائدة: ۳۸؛ الأنعام: ۶؛ الأعراف: ۹۶؛ الأنفال: ۵۳ و ...) یا آزمایش خدا (البقرة: ۱۵۵؛ آل عمران: ۱۸۶؛ مائده: ۹۴؛ فرقان: ۲۰؛ احزاب: ۱۱ و ...) معرفی می‌کند و ناخوشایندی را محصول ناامیدی از برطرف شدن رنج‌ها می‌داند. به بیان دیگر، وقتی رنج با ناامیدی همراه شود، به ناخوشایندی تبدیل شده و نارضایتی و ناخشنودی انسان را به همراه دارد. عادت ماهانه زنان (البقرة: ۲۲۲)؛ جراحت برداشتن در جنگ (آل عمران: ۱۴۰)؛ ناامنی (الأنفال: ۲۶)؛ درد وضع حمل (مریم: ۲۳)؛ بیماری (الشعراء: ۸۰)؛ درماندگی و اضطراب (النمل: ۶۲) فقط برخی از مصادیق رنج‌های انسان در قرآن هستند که ناامیدی از ناپایداری آن‌ها موجب ایجاد حس نارضایتی از زندگی است. بر اساس گزارش قرآن در داستان حضرت یوسف^(ع)، حضرت یعقوب^(ع) با رنج فقدان فرزندش مواجه شده، اما برای جلوگیری از عمیق شدن این رنج، فرزندانش را به جستجوی برادرشان امر می‌کند و ناامیدی را برابر با کفر دانسته و ایشان را از آن برحذر می‌دارد (یوسف: ۸۷) تا این رنج به ناخوشایندی و در نتیجه نارضایتی مبدل نشود. در گزارش دیگری از قرآن نیز در ضمن داستان حضرت ابراهیم^(ع)، ناامیدی از خدا ویژگی گمراهان شمرده شده است (الحجر: ۵۶). مومنانی که دل‌هایشان به خدا وصل است از گشایش خدا ناامید نمی‌شوند، هرچند در تنگناهای سخت و پریشانی‌های شدید باشند (قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۴، ۲۰۲۶)، زیرا ناامیدی از رحمت خدا به معنای محدود کردن قدرت و انکار احاطه و گستردگی رحمت او بوده (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۱، ص ۲۳۴) و بر اساس گزارشات روایی

موجود نیز از گناهان بسیار بزرگ است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۷۸؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۲۲).

ایمان حقیقی: ایمان حقیقی محصول باور داشتن خدا و انجام کردارهای

شایسته مستمر و بی نقص است. در روایات موجود، ایمان، باور مبتنی بر دانش و شناخت به خدا، فرشتگان، کتاب‌های آسمانی، پیامبران و زندگی پس از مرگ معرفی شده است (هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۶۱۰؛ همان، ص ۶۱۳). اما ایمان حقیقی فراتر از ایمان صوری صرفاً اظهار و اقرار به ایمان نیست؛ ملازم با اظهار و عمل است (خمینی، ۱۳۸۰ش، ص ۵۷۶)، با اجبار به دست نمی‌آید (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۵، ص ۹۰)، با اصرار بر گناه جمع نمی‌شود (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸، ص ۳۳) و از علم و عبادت سرچشمه می‌گیرد (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۱۴۹). هر چند ایمان یک امر قلبی و درونی به شمار می‌آید، اما ظهور آن در اعمال و رفتار انسان قابل مشاهده است. مومن نیکوکار تقوایی‌شده‌ای که در برابر خداوند تسلیم است و به اصلاح می‌پردازد، ترس و اندوهی نخواهد داشت (البقرة: ۱۱۲؛ الأنعام: ۴۸؛ الأعراف: ۳۵ و ...؛ از نقصان و ظلم هراسناک نمی‌شود (الجن: ۱۳)؛ در برابر مصیبت‌ها و بلاها خود را مملوک خدا می‌داند (البقرة: ۱۵۶) و جزع و فزع نمی‌کند (المعارج: ۱۹-۲۲). او می‌داند سود و زیان همه انسان‌ها به دست خدا است و جز خود او کسی نمی‌تواند رنجش را برطرف کند (الأنعام: ۱۷؛ یونس: ۱۰۷)، پس به او توجه می‌کند (البقرة: ۲۱۴؛ یونس: ۸۵ و ۸۶؛ صافات: ۷۵ و ۷۶)، همه را فراموش کرده و فقط او را می‌خواند (الأنعام: ۴۰ و ۴۱؛ یوسف: ۸۶) تا به قرار و آرامش برسد (الرعد: ۲۸).

براساس گزارش قرآن، مومنان حقیقی مانند حضرت ایوب^(ع)، بدون متهم ساختن خدا و با رعایت ادب و احترام و با ایمان و توکل به او، با رضایت نسبت به تقدیرات خدا و عدم ناسپاسی در برابر سختی‌ها پایداری کرده و به هنگام درماندگی برای گشوده‌شدن درهای رحمت خدا او را می‌خوانند (معارف و همکاران، ۱۳۹۹ش،

صص ۲۴-۲۷). بنا بر این در سختی‌های شدید است که باورهای قلبی انسان نمایان شده و مومن واقعی از غیر شناخته می‌شود. اگر ایمان وارد قلب شود، کارها اصلاح می‌شود و آثار آن به تمام ظاهر و باطن و سرّ و علن سرایت می‌کند. پس، باید باطن را معالجه کنیم و مرض قلب را علاج نماییم (خمینی، ۱۳۸۰ ش، ص ۳۰۷). شرط موفقیت انسان در تقابل با رنج‌ها داشتن ایمانی حقیقی است تا او را از میل به ناامیدی و در نتیجه ناخوشایندی و نارضایتی از زندگی برهاند.

اخلاق اجتماعی: اخلاق یک امر مقدس و معنوی در زندگی خصوصی و شخصی

که کارکرد آن منحصر در زندگی پس از مرگ باشد، نیست. رعایت بسیاری از مسائل اخلاقی آثاری در زندگی اجتماعی بشر دارد. جامعه‌ای که اخلاق را رعایت نکند، محکوم به زوال و نابودی است. چه بسیار اقوامی که بر اساس گزارش قرآن، هر یک بر اثر پاره‌ای از انحرافات اخلاقی، شکست خورده یا به صورت کامل نابود شدند^۱. یا چه بسیار رهبرانی که بر اثر داشتن نقاط ضعف اخلاقی، زندگی قوم و ملت خود را با سختی‌های فراوانی همراه ساختند^۲. اخلاق اجتماعی از موضوعات مهمی است که ارتباط انسان‌ها را با خود و جامعه مطرح می‌سازد و جامعه می‌تواند نه یک فرد که یک تمدن را بسازد. بر اساس گزارش قرآن جامعه‌ای که به خدا ایمان داشته باشد و اخلاق را رعایت کند، شایسته بهره‌مندی از نعمت‌ها و موهبت‌های الهی است (الأعراف: ۹۶). رعایت اخلاق اجتماعی در همه زمینه‌ها می‌تواند انسان را از سختی‌هایی که با آن‌ها مواجه می‌شود به سلامت عبور دهد. اخلاق مربوط به زندگی فردی و اجتماعی است و زندگی اجتماعی انسان‌ها در صورت عدم توجه به مؤلفه‌های اخلاق اجتماعی مانند انفاق و توجه به محرومان (البقرة: ۲۶۲)؛ مهلت دادن به

۱. از جمله: فسق قوم حضرت نوح^(ع) (الذاریات: ۴۶)، تهمت سفاهت به حضرت هود^(ع) از سوی قوم عاد (الأعراف: ۶۶)، پیمان شکنی از سوی قوم حضرت صالح (ثمود) و بی‌کردن ناقه (الأعراف: ۷۳-۷۷)، انحرافات جنسی قوم حضرت لوط^(ع) (الأعراف: ۸۰ و ۸۱) و انحرافات اقتصادی قوم حضرت شعیب^(ع) (الشعرا: ۱۸۱-۱۸۳).

۲. مانند فرعون و بنی‌اسرائیل (طه: ۴۷)

بدهکار ناتوان در بازپرداخت بدهی (البقرة: ۲۸۰)؛ ممنوعیت رابطه دوستانه با دشمنان و بیگانگان (آل عمران: ۱۱۸؛ الممتحنه: ۱ و ۲)؛ حفاظت گفتار (یوسف: ۵)؛ حفظ هوشیاری در برابر دشمنان (الکهف: ۱۹ و ۲۰)؛ صلح طلبی (الأنفال: ۶۱؛ الحجرات: ۹)؛ مدارا (المؤمنون: ۹۶؛ فصلت: ۳۴)؛ عدم ستیز با نمادهای دینی (الأنفال: ۳۶) و ... با رنج‌های فراوانی مواجه می‌شود.

تاب‌آوری: واژه تاب‌آوری^۱ که مصداق آن در محاوره می‌تواند همان کمر راست کردن باشد، از دیدگاه برخی پژوهشگران روانشناس به عنوان فرایند سازگاری با دشواری‌ها، ضربه‌ها، تراژدی‌ها، بلاها و کنار آمدن با دشواری‌های روانی و بازگشت به زندگی دوباره معرفی شده است (سپهری شاملو، ۱۴۰۰ش، ص ۱۷۶). برخی دیگر نیز آن را توان و ظرفیت برگشتن به حالت یا جای اول، پس از تجربه‌ای سخت و دشوار دانسته‌اند (همان، ص ۹). آیات مختلفی در قرآن بر این معنا دلالت دارند. برخی از آیات با سفارش به صبر و پایداری در برابر سختی‌ها و ناملایمات (آل عمران: ۲۰۰؛ النساء: ۲۵؛ یونس: ۸۹ و ...) و برخی دیگر با توجه دادن به فراگیری رنج‌ها و تاکید بر اختصاصی نبودن آن‌ها، در پی بالابردن سطح تاب‌آوری انسان هستند (البقرة: ۲۱۴؛ آل عمران: ۱۴۰؛ النساء: ۱۰۴ و ...). بر اساس مطالعات این پژوهش، تاب‌آوری، شکیبایی و ایمان حقیقی هر یک سبب ایجاد دیگری هستند. این چرخه که نام تقوا مناسب آن است، محصول ایمان و عمل صالح بوده و بهترین واکنشی است که انسان می‌تواند در برابر رنج‌هایش داشته باشد. این نوش‌داروی شفابخش سبب پیشگیری از یأس و ناامیدی شده و از پیشرفت و عمق یافتن رنج جلوگیری کرده و می‌تواند انسان را به سلامت از سختی‌ها گذر دهد و مانع از تبدیل رنج انسان به عاملی برای ناخوشایندی و نارضایتی از زندگی شود. داشتن ایمان و انجام عمل

۱. «Resilience» که معادل آن در زبان فارسی مفهوم تاب‌آوری است، از مفاهیم جدید در روان‌شناسی مثبت است و آثار فراوانی پیرامون این مسئله نگاشته شده است.

صالح و در پی آن کسب ایمان حقیقی، شکیبایی و تاب‌آوری مسیر به‌زیستی است که قرآن به عنوان مسیر صحیح مواجهه با رنج به انسان معرفی می‌کند. نقطه مقابل این مسیر، مسیر درماندگی است که از رهگذر جمع ناامیدی با رنج شکل می‌گیرد و منجر به رسیدن انسان به حس ناخوشایندی می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف شناخت مسئله رنج از دیدگاه قرآن به روشی نوآورانه با استفاده از روش دلفی و با بهره‌گیری از تحلیل عامل Q برای تلخیص و طبقه‌بندی مفاهیم از نظر متخصصان انجام شد. نتایج به دست آمده از این تحقیق بیان‌گر آن است که ۵ مفهوم آخرت‌گرایی، رنج و ناخوشایندی، ایمان حقیقی، اخلاق اجتماعی و تاب‌آوری در شمار اثرگذارترین مفاهیم قرآن پیرامون مسئله رنج هستند. هم‌چنین در قرآن دومسیر کلی برای مواجهه با رنج تعریف شده است. مسیر درماندگی و به‌زیستی که اولی مسیر اشتباه و موجب رفوزگی و دومی مسیر صحیح و موجب پیروزی انسان است.

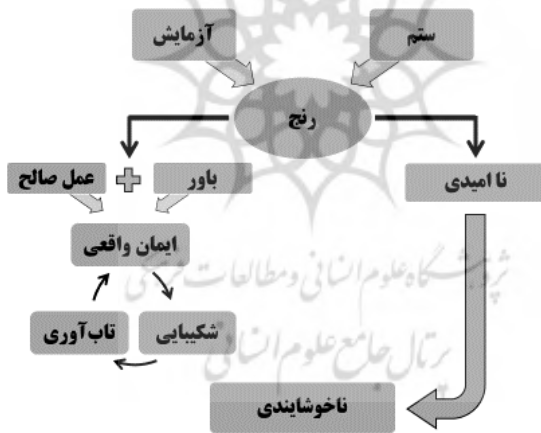
بر اساس گزارش قرآن آزمایش خدا در کنار ستم دو علت پدید آمدن رنج است. منظور از ستم، عملکرد خود انسان و یا ستمی است که از ناحیه دیگران بر انسان پدیدار شده و او را نا آرام و رنجور می‌سازد. حال اگر این رنج با ناامیدی همراه شود، پیشرفت می‌کند و عمیق‌ترین لایه‌هایش که ناخوشایندی و نارضایتی از زندگی است را برای انسان نمایان می‌کند. اینجا ناامیدی به مثابه یک تسهیل‌گر یا کنش‌یار^۱، به افزایش رنج و عمق یافتن آن کمک می‌کند و موجب پدید آمدن حس ناخوشایندی و نارضایتی از زندگی است. این مسیر بی‌راه، مسیر درماندگی است.

مسیر دیگری که قرآن برای انسان در مواجهه با رنج به عنوان مسیر درست معرفی کرده، مسیر به‌زیستی است. اگر انسان خدا را باور کند و رویه‌ی معمول او در

زندگی انجام عمل صالح باشد، پس از مواجهه با رنج می‌تواند از آن به سلامت گذر کند و به ناخوشایندی و نارضایتی از زندگی نرسد. باور و عمل صالح به مثابه نسخه‌ای التیام‌بخش در مقابل نسخه‌ی التهاب‌بخش ناامیدی قرار دارد. اولی رنج را مهار و دومی آن را تشدید می‌کند. وجود بی‌نقص باور و عمل صالح می‌تواند ایمان واقعی را پدید آورد. ایمان واقعی موجب شکیبائی، و شکیبائی نیز موجب تاب‌آوری خواهد بود. بنابراین با وجود باور و عمل صالح و در صورت تشکیل چرخه تقوا (ایمان واقعی - شکیبائی - تاب‌آوری) می‌توان انتظار داشت که رنج در همان سطح باقی مانده و به ناخوشایندی و نارضایتی از زندگی نرسد.

یافته‌های این پژوهش می‌تواند در حوزه مشاوره، روانشناسی و دین‌شناسی

استفاده شود. در ذیل مدل مفهومی مسئله رنج در قرآن می‌آید:

منابع

- قرآن کریم
- ۱. آجیلیان ما فوق، محمد مهدی و جلالی، مهدی (۱۳۹۰ش). تکامل عصری معرفت دینی در سایه استنطاق و دلالت یابی متن. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*. ۸ (۱). ۷۲-۴۵. DOI: 10.22051/tqh.2011.3384
- ۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. قم: جامعه مدرسین.
- ۳. احمدی، فضل الله؛ نصیریانی، خدیجه و ابادری، پروانه (۱۳۸۷ش). تکنیک دلفی: ابزاری در تحقیق. *مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی*، ۸ (۱). ۱۷۵-۱۸۵. <http://journals.mui.ac.ir>
- ۴. استراوس، انسلم و کرین، جولیت (۱۳۹۸ش). *مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای*. تهران: نشر نی.
- ۵. ایمانی، فاطمه؛ موحد، خسرو؛ عظمتی، حمیدرضا و صالح صدق‌پور، بهرام (۱۴۰۲ش). عوامل کالبدی و محیطی موثر بر کاهش استرس دانش آموزان در فضاهای آموزشی از دیدگاه متخصصان. *معماری و شهرسازی ایران*. ۱۴ (۱). ۲۹۵-۳۰۹. DOI: <https://doi.org/10.30475/isau.2023.255525.1559>
- ۶. باقری، ابوالفضل (۱۳۹۲ش). *لذت و الم از منظر قرآن و احادیث*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. راهنما: مجید حیدری، قم: دانشکده اصول دین.
- ۷. ثرن‌دایک، رابرت ال (۱۳۹۴ش). *روان‌سنجی کاربردی*. ترجمه: دکتر حیدرعلی هومن. تهران: دانشگاه تهران.
- ۸. خمینی، روح الله (۱۳۸۰ش). *شرح چهل حدیث (أربعین حدیث)*. قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۹. دانایی‌فرد، حسن و امامی، سیدمجتبی (۱۳۸۶ش). استراتژی‌های پژوهش کیفی: تاملی بر نظریه پردازی داده بنیاد. *اندیشه مدیریت*. ۱ (۲). ۹۷-۶۹. DOI: [10.30497/smt.2007.104](https://doi.org/10.30497/smt.2007.104)
- ۱۰. درزی، قاسم (۱۴۰۲ش). مطالعه تطبیقی میان‌رشته‌ای (تفسیر بینا پارادیمی) قرآن و عهدین؛ مفاهیم، گونه‌ها و نمونه‌ها. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*. ۲۰ (۱). ۲۵-۴۴.

DOI: 10.22051/tqh.2022.39194.3501

۱۱. دریکوند، محمد و دژپسند، عاطفه (۱۴۰۰ش). مقایسه فلسفه رنج از دیدگاه قرآن و پارادایم معنادرمانی. *پژوهش‌های روانشناسی اسلامی*، ۴(۱). ۲۹-۴۸.
۱۲. دوستکام، صادق (۱۳۹۴ش). *جایگاه رنج در زندگی انسان بر اساس قرآن و حدیث*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. راهنما: هادی صادقی. قم: دانشگاه قرآن و حدیث.
۱۳. زرسازان، عاطفه و قوام، زینب‌سادات (۱۴۰۱ش). تحلیل مؤلفه‌های معنایی مفهوم رنج در قرآن کریم با بهره‌گیری از روابط همنشینی. *پژوهش‌نامه تفسیر و زبان قرآن*، ۱۱(۱). ۴۳-۶۴.
DOI: <https://doi.org/10.30473/quran.2023.61843.3065>
۱۴. سالاری نسب، مهدی (۱۳۹۶ش). *رنج‌نامه*. تهران: نیلوفر.
۱۵. سپهری شاملو، زهره (۱۴۰۰ش). *افزایش تاب‌آوری در پیچ‌های نفس‌گیر زندگی*. تهران: سایه سخن.
۱۶. سلطانی، سعیده (۱۳۹۷ش). *ریشه‌های رنج بشر و راهکارهای تسلی‌بخشی آن در قرآن و حدیث*. راهنما: سیدکاظم طباطبایی‌پور، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۱۷. سیدی عسگرآباد، زهرا (۱۳۹۲ش). *بررسی مقایسه‌ای رنج در اسلام و آیین بودا*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. راهنما: علی محمدی آشنانی. تهران: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
۱۸. سعدی، ابومحمد مُشرف‌الدین (۱۴۰۲ش). *کلیات سعدی*. تصحیح محمدعلی فروغی و به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: انتشارات دوستان.
۱۹. سید قطب، سید ابراهیم حسین (۱۴۲۵ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
۲۰. شاکرین، حمیدرضا (۱۳۹۶ش). *معاد (برگرفته از آثار آیت‌الله جوادی آملی)*. تهران: سمت و اِسرأ.
۲۱. شریفی، علی و رضایی، مهدی (۱۳۹۷ش). راهبرد قرآن‌کریم و روایات در کاهش رنج‌های بشری. *پژوهش‌نامه معارف قرآنی*، ۹(۳۵). ۷-۳۴.
۲۲. صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله (۱۳۹۸ش). *ترجمه قرآن*. تهران: کویر.
۲۳. طاهری‌نژاد، محمدعلی (۱۳۹۷ش). *فرهنگ واژه‌های رنج در قرآن کریم همراه با تحلیل*. تهران: نص.

۲۴. طاهری نژاد، محمدعلی (۱۳۹۰ش). بررسی تطبیقی موضوع رنج از منظر قرآن و روایات و علم روانشناسی. پایان نامه کارشناسی ارشد. راهنما: ولی الله نقی پورفر، قم: دانشکده اصول دین.
۲۵. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: موسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۶. عترت دوست، محمد (۱۴۰۱ش). *آشنایی با روش تحلیل محتوای نصوص دینی*. تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
۲۷. عطاءالله، محسن (۱۳۹۸ش). *روش های توان افزایی در سختی ها*. قم: دارالحدیث.
۲۸. علوی، سعید (۱۳۹۵ش). *بازتاب آموزه های قرآنی در مواجهه با رنج*. پایان نامه کارشناسی ارشد. راهنما: وفادار کشاورز. شیراز: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
۲۹. فیض کاشانی، محمدمحسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام أميرالمؤمنین علی (ع).
۳۰. قاسمی، حمید؛ ادیب، فرشته؛ اخگری، محمد و همکاران (۱۴۰۲ش). *مرجع پژوهش*. تهران: اندیشه آراء.
۳۱. قوام، زینب سادات (۱۴۰۰ش). *معناشناسی واژگان قریب المعنا با مفهوم رنج و سختی در قرآن کریم (اهم مصادیق و نتایج)*. پایان نامه کارشناسی ارشد. راهنما: عاطفه زرسازان، تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
۳۲. کریمی، علی (۱۳۹۴ش). *مهارت های لازم در مقابله با رن ها و تنیدگی ها از دیدگاه آیات و روایات*. پایان نامه کارشناسی ارشد. راهنما: علی عابدی، اصفهان: موسسه آموزش عالی غیردولتی و غیرانتفاعی دارالقرآن الکریم اصفهان.
۳۳. کلانتری، خلیل (۱۳۸۹ش). *پردازش و تحلیل داده ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی*. تهران: فرهنگ صبا.
۳۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳۵. گال، مردیت دی؛ گال، جویس پی و بورگ، والتر آر (۱۳۸۳ش). *روش های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی*. ترجمه احمد رضا نصر و همکاران. تهران: سمت.

۳۶. گرامی، غلامحسین (۱۴۰۰ش). بررسی و نقد نظریه رنج‌مندی انسان با تأکید بر تحلیل آیه چهارم سوره بلد. *انسان پژوهی دینی*. ۱۸ (۴۵). ۲۹-۴۹.
- DOI: 10.22034/ra.2021.127618.2519
۳۷. مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲ق). *شرح الکافی - الأصول و الروضة*. تهران: المكتبة الاسلامیة.
۳۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
۳۹. محمدپور، احمد (۱۳۹۲ش). *تجربه نوسازی: مطالعه تغییر و توسعه هورامان با روش نظریه زمینه‌ای*. تهران: جامعه‌شناسان.
۴۰. محمدی‌مهر، غلامرضا (۱۳۹۴ش). *روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق)*. تهران: گنجینه علوم انسانی.
۴۱. مرادی خادم، کریم (۱۳۹۳ش). *مشقت و سختی در زندگی انسان از دیدگاه قرآن و حدیث*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. راهنما: محمدهادی مفتاح. تهران: دانشکده اصول دین.
۴۲. مطهری، مرتضی (۱۳۸۳ش). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
۴۳. معارف، مجید؛ زرنوشه فراهانی، حسن و زرنوشه فراهانی، علیرضا (۱۳۹۹ش). بررسی تطبیقی داستان حضرت ایوب در قرآن کریم و عهد قدیم و استنتاج آموزه‌های تربیتی آن. *بصیرت و تربیت اسلامی*. ۱۷ (۵۵). ۱.
۴۴. هلالی، سلیم بن قیس (۱۴۱۵ق). *کتاب سلیم بن قیس هلالی*. قم: الهادی.
۴۵. هومن، حیدرعلی و عسگری، علی (۱۳۸۴ش). تحلیل عاملی، دشواری‌ها و تنگناهای آن. *روانشناسی و علوم تربیتی*. ۳۵ (۲). ۱-۲۰.
46. Bowker, J. (2008) "The Problem of Suffering in the Qur'an", *Religious Studies*, 4 (2).
47. Damian, C. I. & Ghetu, N. & Dura, I, & Astărăstoaie, V. (2016), "The quranic instrumentalization of suffering", *European Journal of Science and Theology*, 12 (4).

48. Helmer, Olaf. (1977), "Problems in futures research: Delphi and causal cross -impact analysis". *Futures*, 1.
49. Hsu Ch, Sandford BA. (2008). "The Delphi technique: making sense of consensus". Available from: <http://pareonline.net/pdf>.
50. Tangkudung, C. P. (2021) "Hell and Suffering In Matthew 23:33: Comparison Study Of The Concept Of Hell And Suffering In The Bible And Quran", *Klabat Theological Review*, 2 (1).
51. Keeney S, Hasson F, McKenna HP. (2001). "A critical review of the Delphi technique as a research methodology for nursing". *Int J Nurs Stud*; 38 (2).
52. Mayerfeld, j. (1999), "Suffering and Moral Responsibility". New York Oxford: Oxford University Press.
53. Oliveira, Mirian & Bitencourt, Claudia Cristina & Santos, Ana Clarissa Matte Zanardo dos & Teixeira, Eduardo Kunzel. (2016), "Thematic Content Analysis: Is There a Difference Between the Support Provided by the MAXQDA and NVivo Software Packages?", *Rev. Adm. UFSM, Santa Maria*.
54. Vinding, M. (2020), "Suffering –focused ethics: Defense and implications". *Ratio Ethica*.
55. Windle, PE. (2004). "Delphi technique: assessing component needs". *J Perianesth Nurs*, 19 (1).

References

- The Holy Quran. (n.d.). (In Arabic).
- 1. Ajilian Mafogh, M. M. and Jalaly, M. (2011). The contemporary evolution of the religious epistemology in result of imposing questions and finding implications. *Researches of Quran and Hadith Sciences*, 8(1), 45-72. doi: 10.22051/tqh.2011.3384. (In Persian)
- 2. Ibn Shu‘bah al-Ḥarrānī, Ḥasan ibn ‘Alī. (1404 AH). Tuḥaf al-‘Uqūl. Qom: Jāmi‘eh-ye Mudarresīn. (In Arabic).
- 3. Ahmadi, F., Nasiriani, K., & Abazari, P. (2008). Delphi technique: A tool in research. *Iranian Journal of Medical Education*, 8(1), 175–185. <http://journals.mui.ac.ir> (In Persian).
- 4. Strauss, A., & Corbin, J. (2019). Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory (A. Afshar, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. (Original work published 1998). (In Persian).
- 5. Imani, F., Movahed, K., Azemati, H. and Saleh Sedghpoor, B. (2023). Physical and environmental factors reducing students’ stress in educational spaces from experts’ point of view. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism (JIAU)*, 14(1), 295-309. doi: 10.30475/isau.2023.255525.1559. (In Persian)
- 6. Bagheri, A. (2013). Pleasure and pain from the perspective of the Quran and hadiths. (Master's thesis). Supervisor: M. Heidari. Qom: Faculty of Principles of Religion. (In Persian).
- 7. Thorndike, R. L. (2015). Applied psychometrics. (H. A. Homan, Trans.). Tehran: University of Tehran. (Original work published 1982). (In Persian).
- 8. Khomeini, R. (2001). Sharh-e Chehel Hadith (Arba'in Hadith). Qom: Moasseseh Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini. (In Persian).
- 9. Danaeifard, H. and Emami, S. M. (2007). Strategies of Qualitative Research: A Reflection on Grounded Theory. *Strategic Management Thought*, 1(2), 69-97. doi: 10.30497/smt.2007.104. (In Persian)
- 10. Darzi, G. (2023). Interdisciplinary comparative study (interparadigmatic interpretation) of the Qur'an and the Testaments; Concepts, types and examples. *Researches of Quran and Hadith Sciences*, 20(1), 25-44. doi: 10.22051/tqh.2022.39194.3501 (In Persian)

11. derikvand, M. and Dezhpasand, A. (2021). A Comparative Study on the Philosophy of Suffering from the Perspective of the Quran and the Paradigm of Semantic Therapy. *Islamic Psychological Research*, 4(1), 29-48. (In Persian).
12. Dostkam, S. (2015). The place of suffering in human life based on the Quran and hadith. (Master's thesis). Supervisor: H. Sadeghi. Qom: University of Quran and Hadith. (In Persian).
13. zarsazan, A. and ghavam, Z. S. (2022). Analysis of semantic components of the concept of suffering in the Qur'an using companionship relations. *Journal of Qur'anic Interpretation and language*, 11(1), 49-69. doi: 10.30473/quran.2023.61843.3065 (In Persian).
14. Salari Nasab, M. (2017). Rangnameh. Tehran: Niloufar. (In Persian).
15. Sepehri Shamlou, Z. (2021). Increasing resilience in the breath-taking turns of life. Tehran: Sayeh-e Sokhan. (In Persian).
16. Soltani, S. (2018). The roots of human suffering and its consoling solutions in the Quran and hadith. (Master's thesis). Supervisor: S. K. Tabatabaipour. Mashhad: Ferdowsi University. (In Persian).
17. Seyedi Asgarabad, Z. (2013). A comparative study of suffering in Islam and Buddhism. (Master's thesis). Supervisor: A. Mohammadi Ashnani. Tehran: University of Quranic Sciences and Education. (In Persian).
18. Sa'di, A. M. M. (2023). Kolliyat-e Sa'di. (M. A. Foroughi, Ed. & B. Khorramshahi, Rev.). Tehran: Doustan Publications. (In Persian).
19. Sayyid Quṭb, S. I. H. (2004). *Fī Zilāl al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Shurūq. (In Arabic).
20. Shakerin, H. (2017). Ma'ad (Based on the works of Ayatollah Javadi Amoli). Tehran: SAMT and Esra. (In Persian).
21. sharifi, A. and rezaeei, M. (2019). Strategy of holy Quran and traditions in reducing human sufferings. *Quranic Knowledge Research*, 9(35), 67-98. doi: 10.22054/rjqk.2019.42295.1909 (In Persian).
22. Salehi Najafabadi, N. (2019). Translation of the Quran. Tehran: Kavir. (In Persian).

23. Taherinejad, M. A. (2018). Farhang-e Vazheh-haye Rang dar Quran-e Karim. (Dictionary of the Words of Suffering in the Holy Quran). Tehran: Nas. (In Persian).
24. Taherinejad, M. A. (2011). A comparative study of the subject of suffering from the perspective of the Quran, narrations, and psychology. (Master's thesis). Supervisor: V. Naghipourfar. Qom: Faculty of Principles of Religion. (Uṣūl al-Dīn) (In Persian).
25. Ṭabāṭabā'ī, M. Ḥ. (1970). Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt. (In Arabic).
26. Etratdoost, M. (2022). Introduction to content analysis method of religious texts. Tehran: Shahid Rajaei Teacher Training University. (In Persian).
27. Ataollah, M. (2019). Ravesh-haye Tavan-Afzayi dar Sakhti-ha. (Empowerment Methods in Difficulties). Qom: Dar al-Hadith. (In Persian).
28. Alavi, S. (2016). The reflection of Quranic teachings in facing suffering. (Master's thesis). Supervisor: V. Keshavarz. Shiraz: University of Quranic Sciences and Education. (In Persian).
29. Feyḍ Kāshānī, M. M. ibn Shāh Murtaḍā. (1986). Al-Wāfī. Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alī. (In Arabic).
30. Ghasemi, H., Adib, F., Akhgary, M., et al. (2023). Marja'-e Pazhoohesh. Tehran: Andisheh Ara. (In Persian).
31. Ghavam, Z. S. (2021). Semantic study of near-synonym words with the concept of suffering and hardship in the Holy Quran (main examples and results). (Master's thesis). Supervisor: A. Zarsazan. Tehran: University of Islamic Denominations. (In Persian).
32. Karimi, A. (2015). Necessary skills in coping with sufferings and stresses from the perspective of verses and narrations. (Master's thesis). Supervisor: A. Abedi. Isfahan: Dar al-Quran al-Karim Isfahan Non-Governmental, Non-Profit Higher Education Institute. (In Persian).
33. Kalantari, K. (2010). Data processing and analysis in socio-economic research. Tehran: Farhang-e Saba. (In Persian).
34. Kuleynī, M. ibn Ya'qūb. (1987). Al-Kāfī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. (In Arabic).

35. Gall, M. D., Gall, J. P., & Borg, W. R. (2004). Quantitative and qualitative research methods in educational and psychological sciences. (A. R. Nasr et al., Trans.). Tehran: SAMT. (Original work published 2003). (In Persian).
36. Gerami, G. (2021). Ontological Foundations and Principles of Revolutionary System; Underlining the Role of Perfect Man. *Religious Anthropology*, 18(45), 29-49. doi: 10.22034/ra.2021.127618.2519 (In Persian).
37. Māzandarānī, M. Ş. ibn A. (1963). Sharḥ al-Kāfī – al-Uşūl wa al-Rawḍah. Tehran: al-Maktabat al-Islāmīyah. (In Arabic).
38. Majlesī, M. B. (1984). Mir'āt al-'Uqūl fī Sharḥ Akhbār Āl al-Rasūl. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. (In Arabic).
39. Mohammadpour, A. (2013). Experience of modernization: A study of change and development in Huraman using grounded theory method. Tehran: Jameeshenasan. (In Persian).
40. Mohammadimehr, G. (2015). Content analysis method (A practical research guide). Tehran: Ganjineh-ye Olum-e Ensani. (In Persian)
41. Moradi Khadem, K. (2014). Hardship and difficulty in human life from the perspective of the Quran and hadith. (Master's thesis). Supervisor: M. H. Moffatteh. Tehran: Faculty of Principles of Religion. (Uşūl al-Dīn) (In Persian).
42. Mottahari, M. (2004). Majmoo'eh Asar. Tehran: Sadra. (In Persian).
43. maaref, M., zarnooshehfarahani, H. and Zarnoosheh Farahani, A. (2021). -A Comparative Study of the Story of Prophet Ayyoub in the Holy Quran and the Old Testament and the Inference of its Educational Teachings. *pazhoohesh va andisheh*, 17(55), 9-29. doi: 10.22034/init.2021.94937 (In Persian).
44. Hilālī, S. ibn Q. (1995). Kitāb Sulaym ibn Qays al-Hilālī. Qom: al-Hādī. (In Arabic).
45. Homan, H. A., & Asgari, A. (2005). Factor analysis, its difficulties and constraints. *Psychology and Educational Sciences*, 35(2), 1–20. (In Persian).
46. Bowker, J. (2008). The problem of suffering in the Qur'an. *Religious Studies*, 4(2), 49–62. (In English)

47. Damian, C. I., Ghetu, N., Dura, I., & Astărăstoe, V. (2016). The quranic instrumentalization of suffering. *European Journal of Science and Theology*, 12(4), 85–94. (In English)
48. Helmer, O. (1977). Problems in futures research: Delphi and causal cross-impact analysis. *Futures*, 9(1), 17–31. (In English)
49. Hsu, C., & Sandford, B. A. (2008). The Delphi technique: Making sense of consensus. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 12(10), 1–8. Available from: <http://pareonline.net/pdf>. (In English)
50. Tangkudung, C. P. (2021). Hell, and suffering in Matthew 23:33: Comparison study of the concept of hell and suffering in the Bible and Quran. *Klabat Theological Review*, 2(1), 1–17. (In English)
51. Keeney, S., Hasson, F., & McKenna, H. P. (2001). A critical review of the Delphi technique as a research methodology for nursing. *International Journal of Nursing Studies*, 38(2), 195–200. (In English)
52. Mayerfeld, J. (1999). *Suffering and moral responsibility*. Oxford University Press. (In English)
53. Oliveira, M., Bitencourt, C. C., dos Santos, A. C. M. Z., & Teixeira, E. K. (2016). Thematic content analysis: Is there a difference between the support provided by the MAXQDA and NVivo software packages? *Revista de Administração da UFSM*, 9(1), 72–82. (In English)
54. Vinding, M. (2020). Suffering-focused ethics: Defense and implications. *Ratio Ethica*, 5(1), 59–82. (In English)
55. Windle, P. E. (2004). Delphi technique: Assessing component needs. *Journal of PeriAnesthesia Nursing*, 19(1), 46–47. (In English)